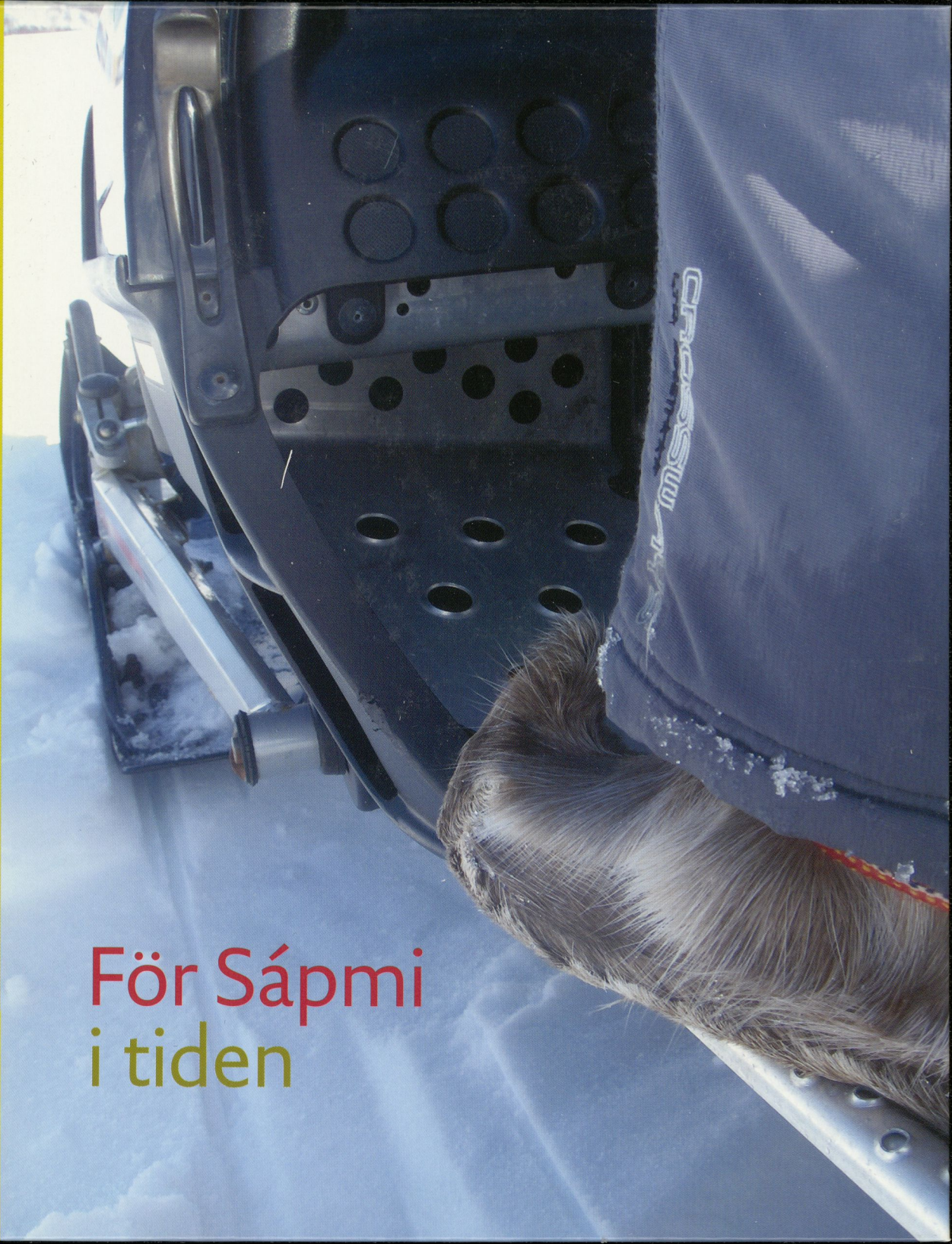

För Sápmi
i tiden

För Sápmi
i tiden

FATABUREN 2008

För Sápmi i tiden

NORDISKA MUSEETS OCH SKANSENS ÅRSBOK 2008

Red. Christina Westergren och Eva Silvéén

FATABUREN Nordiska museets och Skansens årsbok, är en skatt av kulturhistoriska artiklar som publicerats under mer än ett sekel.

Årsboken började som ett häfte med rubriken »Meddelanden«, redigerat 1881 av museets grundare Artur Hazelius för den stödjande krets som kallades Samfundet för Nordiska museets främjande. 1884 publicerades den första kulturhistoriska artikeln och när publikationen 1906 bytte namn till »Fataburen. Kulturhistorisk tidskrift« kom de vetenskapliga uppsatserna att dominera innehållet. Från och med 1931 fick årsboken Fataburen en mer populär inriktning och i stora drag den form som den har idag. Fataburen har sedan dess förenat lärdom och sakkunskap med syftet att nå en stor publik.

Fataburen är också en viktig länk mellan Nordiska museet och Skansen, två museer med en gemensam historia och en gemensam vänförening. Varje årsbok har ett tematiskt innehåll som speglar insatser och engagemang i de båda museerna, men verksamhetsberättelserna trycks numera separat och kan rekvireras från respektive museum.

Ekonomiskt stöd från Nordiska museets och Skansens Vänner gör utgivningen av Fataburen möjlig.

Fataburen 2008
Nordiska museets förlag
Box 27820
115 93 Stockholm
www.nordiskamuseet.se

© Nordiska museet och respektive författare
Redaktörer Christina Westergren och Eva Silvéen
Bildredaktör Emma Palmér
Omslag och grafisk form Lena Eklund
Framsidas bild foto Victoria Harnesk
Baksidas bild foto Hélène Edlund. Nordiska museet
Bilder på för- och eftersättsblad foto Eva Silvéen

Tryckt hos NRS Tryckeri, Huskvarna 2008
ISSN 0348 971 X
ISBN 978 91 7108 523 8

En länk mellan kalvfjäll och avgas

VICTORIA HARNESK

är artist, skribent och samhällsdebattör. Hon är styrelseledamot i SSR, Samernas Riksförbund, och ingick i referensgruppen för Nordiska museets utställning *Sápmi*. Hon skriver alla vardagar på sin blogg www.vhjojk.se.

I skolböcker har man fram till idag kunnat läsa om trollgubbar och trolltrummor men nästan inget om samiska kvinnor och modern renskotsel. Den stereotypa bilden av samer hindrar utveckling vilket fått mig att ägna mycket tid åt att fundera över och försöka åstadkomma en förändring. »Jag har bott vid en landsväg i hela mitt liv och sett människor komma och gå.« Så börjar en folkkär svensk sång. Själv växte jag upp i Sirges sameby och tillbringade barndomens somrar på en backe i Enonjalme vid Svenska Turistföreningens brygga. En utpost i obygdén där många packar om ryggsäcken och får sitt första möte med det som kallas vildmark, medan andra åter närmar sig civilisationen efter mödosam vandring. Det är lätt att se – eller snarare lukta sig till – åt vilket håll de är på väg. Det hände sig att turister som försökte se in klättrade på vår kåta så torven rasade. Mamma skyltade »Klättra ej på vårt hus« medan farmor vaktade utedasset. Hon skrev med spritpenna på väggen »Försvinn« och »Här bajsar bara samer«, en ritad döds-skalle gjorde budskapet internationellt. Om morgnarna just när vi avslutat dagens fiske anlände morgonbåten. För passa-

STF:s båt Akka på 1960-talet i båtleden in mot fjällen vid Ritsemjokk med Akkamassivet i bakgrunden. 1968 började M/s Storlule trafikera Akkajaure. Foto Gustav Hansson, STF. Nordiska museet.

Victoria, två och ett halvt år, fotograferad av mamma på gården i Porjus hösten 1974. Foto Margaretha Dahl Sandling.

gerarna var platsen ett äventyr, för mig var den det enda jag visste. Förundrad såg jag storstadsfröknar i högklackade gummistövlar ta sig fram över stenskravlet, entusiaster med elektrisk bandspelare och vad som dolt sig inuti i alla välfyllda packningar är jag tacksam för att inte veta. Men det utspelade sig också många fantastiska kulturmöten och många turister blev familjens vänner för livet. De slog sig ned vid elden i farmors kåta, vi bjöd på kaffe och sålde slöjd och rökt fisk om vi hade någon. Det var där mitt liv som kulturambassadör började. Människor vandrar förbi än idag och min familj livnär sig fortfarande på rennäring. Men själv är jag bosatt på Lidingö och ger information mer organiserat än vid de spontana mötena till fjälls. Mycket har förändrats men frågorna är desamma. När mina far- och morföräldrar tvångsförflyttades till

området fanns där en kedja av glittrande fjällsjöar. Idag är det norra Europas största vattenmagasin, vågorna går hårda, flytved sargar fiskenäten och stränderna består av frilagda stenmassor. De gamla kåtplatserna ligger under vatten och Vattenfall skördar miljardvinster. Allt eftersom marken eroderar flyttar vi allt högre uppför backen. Farmor lever inte längre och hennes kåta står inte kvar. Men renens betesbehov består och anpassningsförmågan som fått renskötaren att överleva århundraden i minoritet. Min mormor föddes under vårflyttningen 1927, tre dagar senare fortsatte färden med

mormor nedbäddad i en ackja bakom den snällaste av körrenar. Jag växte upp på sjuttioalet när motoriseringen hade gjort sitt intåg. Vårflytten gick med skoter och skidor från trakterna runt Harads, genom Muddus urskog och gjorde stopp vid skiljningshagen i Porjus. Vidare gick färden upp efter Stora Lulevattnet, förbi de bofasta familjerna i Ålloluokta där den gamla arbetshästen beskådade den årliga tilldragelsen under lugg. Hundskall blandades med renskällor och svordomar från renskötare som fastnat i snöstöpet med sin Ockelbo 300. Nära fyrtio mil skulle tillryggaläggas innan målet – kalvningslandet vid de norska gränsfjällen. Jag gick lågstadiet i Porjus, efter dagar av tjat bestod framgången i att, fastklängd bakom pappa, få följa renhjorden till Ålloluokta. Där, vid den rufsiga hästen och bilvägens ände, slutade alltid längtans färd. Mamma mötte upp och det bar tillbaka i en gul Volvo 142:a som hon körde iförd gigantiska skoterskor, fodrad militärmössa med nedfällda öronlappar och immiga glasögon. Inlindad likt en kåldolme i grön- och orangefärgad filt tryckte jag näsan mot rutan för att få en sista skymt av renhjorden som försvann. Isarna på vattenmagasinet är opålitliga, idag bokas lastbil för djurtransport och rovdjurens radiosändare vägleder vart man bör vara vaksam. Tjärade lasso och Tegnässkidor i trä har bytts mot modern plastfiber. Vadmal, gummi och renskin har blivit Goretex. Kåtor har ersatts med fjällstugor där solceller och brummande elverk förser familjerna med alla bekvämligheter som tolv volt kan erbjuda. Men walkie-talkien som revolutionerade min barndom utmanar ännu ny teknik trots att den i det närmaste är cementerad i sitt utförande. Den som vill ringa mellan stugorna i Enonjalme får använda komradion som låter alla höra vad som sägs. Då känns det som att

tiden står stilla, men när jag ser mig om efter kåtans risade golv är det enda som minner om det en härva av laddare till mobiltelefoner för entusiaster. Att betala räkningar och kommunicera via internet är en utopi – men inte länge till. Kvinnor i Sirges deltar i spetsforskning för »långsamt internet« i fjällen, Delayed Tolerant Network. Idén är att information ska hoppa mellan noder som fästs på renar, helikoptrar och annat som rör sig. Omvärlden vet inte mycket om sådant. Granskningar av dagens skolböcker visar att bilden av samerna är torftig och fragmentarisk, där finns knappast något om kvinnor och modern renskötsel. Inte heller står att läsa om att lagstiftning för samebyar baserar sig på förarbeten från 1800-talet då samer betraktades inkapabla att äga den mark de levte på i århundraden. Hur ska framtidens beslutsfattare kunna fatta rättvisa beslut även för samer när de vet så lite? Bristen på grundkunskap gör det svårt att föra konstruktiva dialoger. Att tala grundläggande till barn är en sak men att tala till dem som har makt på samma nivå ter sig inte särskilt lustigt. Jag minns en intervju i SVT:s nyheter när den kvinnliga reportern inledde med: »Samer och andra invandrare ...«. Jag log, om än något stelt, och rättade »samer är inte invandrare«, inomboards tänkte jag att botten var nådd. Efteråt fick jag idén att skriva en historiebok så att alla skulle förstå. Men efter en titt i min egen bokhylla konstaterade jag att det finns gott om historiskt material och regeringsutredningar för den som vill läsa. Problemet måste finnas någon annanstans. Samer har genom tiderna skildrats av andra. Kejserliga skrivare har återgett ett säreget och jämställt folk som lämnat barn i vaggor hängande på trädgrenar. Medan de små sög på en torr, saltad köttbit jagade kvinnor och män sida vid sida på skidor över snö-

täckta vidder. Berättelserna har varierat utifrån tidsepok men gemensamt är att de sagt mer om berättaren än om samerna. Häromåret skulle ännu en utställning uppföras om oss, Nordiska museets tidigare utställning hade plockats ned efter att ha blivit både otidsenlig och skamfilad. Jag tillfrågades om att representera Svenska Samernas Riksförbund i en samisk referensgrupp för utställningen. Självklart tackade jag ja! Under ungefär ett år träffades vi i museets vackra lokaler på Djurgården. Till sist stod vi i museets magasin där århundraden av det svenska bondesamhällets skatter under tystnad umgås med svunnen samisk kultur. Hyllmeter efter hyllmeter av stort och smått. Jag kastades mellan nyfikenhet och sorg över vad som försvunnit. Föremålen talde till mig, vissa bråkade om min uppmärksamhet medan andra teg stilla. Mina händer formades runt en pytteliten spetskantad mössa som rörde vid

Victoria Harnesk i mötet
med Nordiska museets
föremålssamlingar våren
2006. Foto Eva Silvé.

en sträng i mitt inre. Vem var flickan som burit den och hur blev hennes liv? Jag drog ut en låda med mansbyxor sydda av skinn. Sålde de eller rövades de bort? Stod han där med rumpan bar när de gav sig av med hans byxor? Jag såg samiska barnvagnar stå på rad, intill dem fanns stenar och träbeläten. Jag rös till när jag plötsligt förstod att det var seitar. De mäktiga föremålen fascinerade mig, är det bara märkliga formationer vilka som helst – eller som enligt folktron gudabesjälade väsen?! Jag frestades att röra vid dem men vågade inte sträcka fram handen. Det var dags att gå vidare, ovilligt lämnade jag barnens sovplatser likt offer till gudarna. Utställningsarbetet var som en lång resa av nästintill filosofiska seanser. Från första synopsis som, på föranledd fråga, förklarades kunna liknas vid ett skelett – en illa vald jämförelse som omgående väckte frågan om eventuella samiska skallar i museets källare. Utställningens arbetsnamn »Jag är« var nästa stötesten eftersom »jag« visade sig representera det mesta av nationalstatens åsikter om den andre. Men diskussionerna gick framåt. Vi brottades med frågeställningar som vems kultur och vems föremål? Vilken karta skulle användas över det gränslösa men samtidigt så begränsade Sápmi – och hur visar man kränkningar utan att kränka igen? Frågeställningarna väckte känslor och var angelägna eftersom utställningen skulle stå länge och möta miljontals människor från hela världen. Urfolksaspekten blev allt starkare under arbetets gång. Andras åsikter kan te sig ointressanta men för minoriteter är de nödvändiga att förhålla sig till. Samernas situation är unik eftersom tillståndet är oföränderligt. Jag läste lite statsvetenskap vid Stockholms universitet och fastnade vid statsvetaren Robert Dahls prisbelönta tes om permanent minoritet ur ett inflytandeperspektiv. Slutsatsen är

att den som har möjlighet att få politisk makt står ut med att vara i minoritet under en tid. Finns inte den möjligheten förlorar demokratin sin legitimitet, vilket ställer stora krav på ödmjukhet hos dem som har makten. Marginalisering av urfolk sker världen över när de försvinner in i nationalstaten. Eftersom de sällan har dokumenterat sig själva har de svårt att göra anspråk. För samerna har den egna mobiliseringen spelat en avgörande roll. I dag är engagemanget starkare än någonsin och vi anammar omvärldens modeller på gott och ont. Men det är svårt att få tillgång till den allmänna arenan. Jag saknar det samiska i den vardagliga samhällsdebatten som när det talas om barnuppfostran, klimat eller stress. Inför denna text bläddrade jag i en tidigare utgåva av Nordiska museets årsbok, *Tio tvättar sig*. Läsningen var fantastisk men också här saknades den samiska berättelsen. Varför frågade ingen? Jag kunde ha berättat om gymnasiefflickorna i Täby vars största behållning av min föreläsning var att de fick veta hur man tvättar sig i naturen. Eller om när min far återvände från fjället efter fyrtio dygn i samma kalsonger. Jag kunde ha gett min syn på varför samer beskrivits som lortiga eller berättat om den gången en finsk man drog upp kåtadörren med sådan kraft att låshaspen rätade ut sig för att visa sina vänner hur samer bor – mitt under vår pågående tvättning. På temat »tvättlappar« finns mycket att säga, men det beror inte bara på omvärlden. Bland samer håller man gärna kunskap inom gruppen. Förtryck däremot lyfter vi gärna fram, dyker en tv-kamera upp sparas det inte på krutet. Också jag har fallit i fällan fast jag försökt vara uppmärksam. För något år sedan ringde radioprogrammet Karlavagnen, det var Sveriges nationaldag och vi skulle tala om positiva saker i Sverige. Förskräckt hörde jag mig själv

upprepa uttryck som att »det åtminstone är ett ganska bra land att bli förtryckt i eftersom man undkommer med livhanken i behåll«. Förfärligt! Än en gång framträdde en bitter bakåtskrivare. Men att fläka ut sig och prata om struntsaker i media kan det verkligen vara något? Borde inte den platsen vikas för dem som erövrat riktig kunskap som är värd att lyssna till? Nog är det väl de som ska komma till tals – om de vill – i stället för att världen ska störas med en massa oviktigt? Nej, jag tror tvärtom att lite trevligt småprat ökar intresset och skapar en arena för fortsatta samtal och utveckling. År 2000 förde kärleken mig till Stockholm, jag fick anställning vid kampanjledningen för socialdemokraternas valrörelse vid partihögkvarteret på Sveavägen 68. Från den positionen hyste jag hopp om att också kunna kasta lite ljus på samiska frågor. Men ganska snart insåg jag att de inte skulle diskuteras – av den enkla anledningen att inget riksdagsparti tjänar röster på dem. Tvärt om fanns en rädsla att tappa partistöd i Norrland. Röstfisket som osynliggör samer är ett demokratiskt problem och den starka kopplingen till markkonflikter gör det svårt att ens tala om modersmålsundervisning i skolan. Att se en valrörelse inifrån ger förstärkt insikt. Väljarna betraktas statistiskt, blir till färgmarkeringar på en karta, noggrann analys visar hur de ska vinnas. PR-byråer anlitas, kampanjbilder skärsådas och budskap formuleras. Sakkunniga arbetar nätter igenom för att möta morgondagens utmaningar med slagkraftiga underlag. Inget ödslas där det inte betalar sig. Nej, det är inte konstigt att det är tungt att driva samiska frågor – vi tillför varken röster eller löpsedlar. Nonchalansen från politiker och brist på statistik bekräftar att samer är en oviktig grupp och öppnar dörrar för skrämselfpropaganda och hemsnickrade teorier.

Erling Wälivaara (kd) gick som ordförande i försvarsutskottet ut med att en ratificering av ILO 169 kunde leda till inbördeskrig i Norrland. Påståendet att Sverige inte kunde leva upp till en FN-konvention om mänskliga rättigheter utan att riskera inbördeskrig passerade oemotsagt trots att broderlandet Norge bevisligen klarar det. Den typen av argumentation är vanlig bland insändare i Norr- och Västerbottens lokaltidningar men förekommer även på ledarnivå. Samma dag som utställningen *Sápmi* invigdes skrev Expressen en ledare om rennäring under rubriken »Rent slöseri«. Internationella reportrar däremot gnider sina händer när Sverige kritiseras av FN. Men internationellt kastar samisk kultur också positivt ljus över landet, något som kommer turistnäringen tillgodo. Men för att återgå till den svenska medieskuggan tigs det även från samiskt håll. Lagstiftningen har slagit en effektiv kil mellan renskötande och övriga samer. Renskötarlägret räds att en debatt kan få motsatt effekt. Skräckscenariot är att riksdagspartierna målas in i ett hörn där de tvingas ta ställning mot rennäringen. Den analysen delas av vissa samevänliga politiker och journalister. Röda Korset undersökte 2003 mediebilderna av samer som visade sig vara stereotyp, något som var väl i linje med mina erfarenheter. Jag har ägnat mycket tid åt att fundera över och försöka förändra den. Jag har talat med journalister, producenter och utgivare som uppgivit olika skäl. En lokalreporter i det konflikttyngda Härjedalen oroade sig över att inte kunna handla på bygdens affär om han skrev samevänligt. Vid stora nyhetsredaktioner i Stockholm orsakar avståndet till Sápmi praktiska bekymmer och kostnader. En framgångsrik kvällspressjournalist kallar frågan för osexig och reklamfinansierad media uppger att det inte passar annonsörerna. Så vad

Skinnkläanning som väckte uppmärksamhet. Nordiska museets fotograf Mats Landin fotograferar till utställningen *Sápmi* 2007. Foto Nils Gustav Labba, Samiskt informationscentrum.

gör man? Jag utsåg den framgångsrike kvällspressjournalisten till min mentor. Vi dejtade på McDonald's där han vidhöll det osexiga med samer. En snabb blick på mina näbbskor med tofsar och hemvävda band fick mig att tillskriva honom en poäng. »Dessutom«, sade han mellan tuggorna, »gnäller ni så fort ni har chansen. Människor orkar inte lyssna på sånt!« »Det finns ingen aktualitet i det här« var stående svar även från min ofrivillige mentor. »Nej, det är just det som är problemet – att allt är som vanligt«, kontrade jag och tuggade i mig några kallnade pomes. Det kändes hopplöst att försöka få in någonting

via pressen. »Jag ska ge dig ett råd«, sade mentorn och lutade sig framåt, »starta en blogg på internet, där kan du skriva själv.« Skriva själv! Något förnärmat men inte modlös tog jag reda på att en blogg är en öppen dagbok på Internet där man kan skriva, få kommentarer och länka till källor på nätet. Inte lika glamoröst som att skriva i en tryckt tidskrift men till och med Expressens Linda Skugge hade en blogg så varför inte! Det stod i alla fall inget annat till buds. Hösten 2006 beställde jag en djupt v-ringad designklänning i renskinn och körde i gång bloggen »Världen ur samiskt perspektiv«. Det skulle väl ändå nå moderna människor! Och det fungerade. Jag skriver nästintill dagligen om stort och smått och lägger till viktiga rön och avhandlingar. Besöksmässigt kan den inte mäta sig med exempelvis modebloggar men förvånansvärt många läser den. I dag är rubriken »Lev som en same« och vissa dagar har sidan över niohundra besökare och ett fåtal annonsörer som är utvalda efter etiska värderingar vilket känns som en stor framgång. Läsarkommentarerna är ganska få men såväl bekanta som forskare och samhällsbevakare verkar hålla koll på bloggen som är en länk mellan kalfjäll och avgas. Den har citerats i två avhandlingar, två utställningar och resulterat i intervjuer och samtalspaneler. Åjtte, Svenskt fjäll- och samemuseum, arkiverar bloggen som samtidsdokumentation. Skillnaderna inom den samiska befolkningen är större än någonsin, vi är allt ifrån renskötare till citysamer med vitt skilda förutsättningar och behov. Trots olikheterna behandlas vi ofta som en grupp. En del av oss, däribland jag själv, beklagar att vi behandlas som museiföremål vars kultur visas på dammiga hyllor och friluftsmuseer innan kulturen ens hunnit dö ut. För att i nästa stund dra på kolten, jojka och vinka med yllevanten. Visst bidrar vi

till att förstärka den stereotypa bilden av samer som färgglada figurer på en fjälltopp. Men som Sametingets koltklädd styrelseordförande Lars-Anders Baer sade vid ett seminarium i anslutning till Sápmi-utställningens öppnande: »Ibland får man uppträda som stereotyp eftersom det åtminstone ger något gemensamt att utgå ifrån.« Avslutningsvis blöter jag fingret och håller upp det för att kolla av vindriktningen och jag märker en positiv förändring. Övrig hjälp kommer från klimatförändringar och dagens ohälsa bland människor och djur. Samefrågan som ofta har betraktats som bakåtsträvande ses i ett nytt ljus och pendeln börjar vända. Mycket har hänt sedan barndomens högtidsstunder vid batteriradion i kåtan. Med tillförsikt ser jag fram emot lika många år och förändringar till – där samer är med och formar bilden av sig själva. Där vi finns med på lika villkor i skolböckerna och där samisk kultur står för framtid.

Utanför stugan
Enonjalme våren 2005.
Foto Victoria Harnesk.

